

Борис Черкас

**Невідома “тьма-тумен”
Золотої Орди на теренах
України: улус Курумиши**

У статті реконструйовано кордон улусу Курумиши.

Ключові слова: улус Курумиши, улус, тьма-тумен, хан.

В попередній статті я вже розглядав історію виникнення та становлення адміністративно-територіального поділу Улусу Джучи. Також було проаналізовано і реконструйовано найбільші області, на які ділилась ця держава, з акцентом на терени України¹. В даній статті, я хотів би зупинитись на реконструкції більш малої адміністративної одиниці – проміжній між крилом і тьмою. Мова йтиме про улус Курумиши.

Наприкінці 1245 р. на теренах України на захід від Дніпра, на землях, що належали орді Котяна і чорним клобукам, оформлюється улус Курумиши. Він постав унаслідок підходу сюди монгольського війська, направлено на сторожу проти європейських країн². У джерелах улус відомий під різними назвами: “місця Куремсові”³, “Північні області”⁴, “Прославія”⁵ і, врешті-решт, “Поділля”⁶.

Особа Курумиши є досить загадковою. У біографіях, поданих Рашид-ад-Діном, є лише один персонаж з таким ім'ям – третій син старшого Джучида Орда-Ічена⁷. Але про нього зазначено: “Цей

¹ Черкас Б. Крило Мувала і його кордони. Спроба реконструкції // Регіональна історія України. Вип. 10. – К., 2016. – С. 127–138.

² Джованни дель Плано Карпини. История Монголов. Путешествие в восточные страны. – СПб., 1911. – С. 47.

³ Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – С. 122-123.

⁴ Из летописей Рукнеддина Бейбарса // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. – СПб., 1884. – С. 112.

⁵ Дашкевич Я. Р. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32-65.

⁶ Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum plus. – 09/1999. – № 5. – С. 396.

⁷ Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва – Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 42.

Курумиши не має синів, і дружини його невідомі”⁸. У 1259–1260 рр., коли в Монгольській імперії почалася усобиця між Хубілаєм і Аріг-Бугою, останнього від імені Джучидів підтримував Курумиши⁹. В. Трепавлов визначає, що Курумиши, “можливо, не Джучид”¹⁰. У той же час Агусти Алемань називає його сином Орди-Ічена¹¹. П. Карпіні ставить Курумиши в ряд вищих обласних правителів Улусу Джучи. Причому з характеристики папського посла видно, що Курумиши був Чингізидом, інакше б П. Карпіні охарактеризував його, як Картана: “якийсь князь”¹². Повідомлення Рашид-ад-діна може містити неточність. Наприклад, після опису нащадків рідного брата Курумиши Хулагу він додає: “А бог знає краще”¹³. А в кінці родинного дерева Джучидів прямо пише, що інформацію надали “люди, які заслуговують на довіру”^{14*}. Слід наголосити, що Рашид-ад-Дін не був свідком подій, які описував. До того ж улус Курумиши лежав далеко від зони зацікавленості Іранського двору, що, звичайно, обумовлювало слабку обізнаність персидського історика із ситуацією в західній частині Улусу Джучи. Зокрема, це простежується в описі Ногаєвої війни: показавши причини невдоволення емірів після Кримського походу, Рашид-ад-Дін не називає ні земель цих емірів, ні їхніх імен¹⁵. Відповідно, він зовсім не згадує синів Курумиши, про яких дослідники довідуються від єгипетського літописця Рукнеддіна Бейбарса. Бейбарс зазначив, що в Північних областях правили три сина Курумиши (у тексті Курмиши): Абаджи, Караджи і Янджи, які були старшими воєначальниками і керували туменами¹⁶.

Улус зазнав великих втрат під час громадянської війни 1299–1301 рр. Загинули два старші сини, тож після закінчення конфлікту хан Тохта віддав область молодшому нащадку Курумиши¹⁷. У першому 20-річчі XIV ст. на територію улусу свій вплив поширило Руське королівство. У 1352 р. місцевий правитель виступив проти хана

⁸ Там же. – С. 46.

⁹ Там же. – С. 73.

¹⁰ Трепавлов В. В. Большая Орда – Тахт эли. – Тула, 2010. – С. 31.

¹¹ Агусти Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 215.

¹² Иоанн де Плано-Карпини... – 1911. – С. 48.

¹³ Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина... – С. 47.

¹⁴ Там же. – С. 60.

* Проте, як відомо: «Ergare humanum est (людині природньо помилятися)».

¹⁵ Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина... – С. 71

¹⁶ Из летописей Рукнеддина Бейбарса... – С. 112.

¹⁷ Из летописей Рукнеддина Бейбарса... – С. 113, 117.

Джанібека, за що був покараний. Є підстави вважати, що після цього улус втратив династію, і вже на початок 60-х рр. XIV ст. область управлялася емірами сусіднього улусу Ногая. У 1362 р. Велике князівство Литовське завдає успішного удару по ординцях. Литовці поширили свою владу на південь, захопивши цілий улус. Така ситуація тривала до початку 90-х рр. XIV ст. Внаслідок падіння влади Коріатовичів емірам з улусу Ногая вдається відновити владу південніше Синіх Вод. Тут у 1395 р. вже існує улус Хурмадая. Проте за Вітовта кордон Великого князівства Литовського знову спускається до Чорного моря. Ярликом Токтамиша землі колишнього улусу Курумиши остаточно передаються під владу Великого князівства Литовського. Де-факто ж південна частина області періодично зазнавала нападів, як з боку степовиків, так і з боку осілого населення, внаслідок чого на цій території зникає місцева людність, занепадають міста. Основним видом економічної діяльності тут стає ухорощування.

Після створення улусу його західний кордон проходив по Дністру. Проте болохівці навряд чи входили до його складу. Це не відповідало устрою Монгольської імперії, в якій структура влади передбачала пряме підпорядкування осілих регіонів Каракоруму. З повідомлень літопису про війни Курумиши з Данилом складається враження, що ординці приходили з відносно віддалених земель. З іншого боку, і під час походу Данила на болохівців кочівники були відсутні. Галицько-волинським військам протистояли такі ж руси, лише під монгольською зверхністю. Згідно зі свідченнями П. Карпіні і Г. Рубрука, такий стан речей мав місце і на Київщині та у південному Криму. Проте у 1352 р. "король Прослав" вже виступає очільником як осілого, так і кочового регіону, пізніше відомого як Поділля¹⁸.

Хани Золотої Орди, відокремившись від метрополії, перейняли всю повноту влади, що обумовило підпорядкування їм осілих регіонів. Одним з елементів нового порядку була роздача цих територій у "кормління" представникам "Золотого роду", емірам чи навіть почесним полоненим. Яскравими прикладами служать надання Києва і Кафи Тука-Тимуру ханом Менгу-Тимуром¹⁹ чи Берке Судака султану Із-ед-діну²⁰. Можливо, що і частина болохівців разом із землями Черкащини була безпосередньо включена до улусу Курумиши, який був розширений на північ, що збільшило базу для

¹⁸ Дашкевич Я. Р. Вказ. Пр. – С. 32-65; Черкас Б. Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9-10. – Київ, 2010. – С. 13-25.

¹⁹ Чхао Чху-ченг. Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги «Синь Юань ши») // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 2. – Казань, 2009. – С. 212.

²⁰ Золотая Орда в источниках: В 5 т. – М., 2003. – Т. 1. – С. 55, 75, 92, 98.

створення улусу Ногая. Невипадково у Бейбарса ця область визначена як північна²¹.

Східний кордон улусу проходив по Дніпру. Стосовно кордону з Ногаєм ситуація виглядає менш однозначною. На перший погляд, логічно було б проводити кордон по Дністру. У джерелах сказано, що місце, де відбулася битва Тохти з Ногаєм, було старим юртом (областю кочувань) останнього²². Дехто з дослідників локалізують це місце на р. Куяльник^{23*}. Характерно, що місцевий емір Хаджи-бей також відносився саме до улусу Ногая²⁴. Таким чином, виявляється, що лінією розмежування між областями мав бути Південний Буг. Однак існує думка, що ця річка не могла служити кордоном з огляду на свої менші розміри по відношенню до того ж Дністра²⁵. Вважаємо, що цей фактор не може слугувати аргументом на користь тієї чи іншої версії при визначенні кордону. Яскравим прикладом є Волга. Могутня водна артерія проходила посередині домену Золотої Орди, але не відіграла ключової ролі при визначенні кордону. В 1502 р. на правобережжі Дніпра Біла і Синя Води згадуються як місце можливого кочування Заволзької (щоправда, вона туди так і не прийшла) і Перекопської орд²⁶. Сині Води – сучасна Синюха. А ось з Білою Водою питання складніше. Річки з такою назвою на Поділлі не існує. З контексту видно, що вона відділяла кочів'я від заходу. Це не може бути Дністер, оскільки він під своєю назвою фігурує в тих же документах²⁷. До того ж, якби йшлося про нього, мала бути згадана принаймні р. Кодима. Не можуть Білою Водою бути й Інгул, Інгулець та Чичакля. По-перше, це не логічно з точки зору географії назв, а по-друге, ці назви мають тюркське походження²⁸. Так, Інгул і

²¹ Из летописей Рукнедина Бейбарса... – С. 112.

²² Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина... – С. 71.

²³ Руссев Н. Д. Указ. соч. – № 5 – С. 386; Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец и его наследие: Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII–XIV вв. – Элиста, 1991. – С. 179.

* Щоправда, Сафаргалієв, виходячи з того, що Тарку – це Дністер, вважав, що Ку-канлик знаходився десь західніше від нього. Однак, тоді є незрозумілим, чому Ногаєвичі після поразки продовжували правити у своїх володіннях (Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 61).

²⁴ Руссев Н. Д. Указ. соч. – С. 388.

²⁵ Галенко О. І. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 141.

²⁶ Сборник Императорского Русского Исторического Общества: В 148 т. – Т. 41. – Ч. 1. – С. 418, 432.

²⁷ Там же. – Т. 41. – С. 469.

²⁸ Ільченко І. Гідроніми іншомовного походження надвеликолузького регіону. – Філологія: Збірник праць. – К., 2009.

Ингулець в джерелі кримського походження названі "Енгел ве Онгул"²⁹, а у "Книзі Великому Кресленню" – Ангулець³⁰. На нашу думку, Білою Водою міг називатися Південний Буг. Відомо, що в кольоровому визначенні сторін світу у тюркських народів білий означає західний. Отже, Південний Буг у кочовиків мав назву західної річки. Вочевидь, ця традиція заглиблена ще у часи існування тут улусу Курумиши, коли річка була кордоном із землями Ногаю. Ще одним з фактів, що вказує саме на південнобузьку прив'язку кордону, є те, що і Курумиши, і Бурундай вторгалися до володінь Данила Романовича саме з територій, які лежать на лівому березі цієї річки³¹. Оскільки осіле населення належало саме до улусу Курумиши, кордон від Південного Бугу, вочевидь, йшов по Кодимі чи неподалік від неї до Дністра.

Р. Бейбарс писав, що діти Курумиши "командували туменами в північних областях. Вони були рівні Ногаю по могутності, значенню і чисельності війська"³². Отже, улус складався з трьох туменів. Їх розташування з огляду на напрям річок мало бути витягнутим з півдня на північ, що пов'язано із напрямом сезонного кочування. П. Карпіні ставку Курумиши застав неподалік від Дніпра, але навряд чи нижче сучасного Запоріжжя, (інакше він проїхав би до Бату через стійбище Мауці). Власне, тижнева подорож з Канева по замерзлій річці на возах навряд привела б його до порогів, про які, до речі, він не згадує. До того ж, з огляду на пору року, це була південна ставка правителя улусу. Влітку він мав підніматися на північ і, очевидно, сягав Поросся з його багатими пасовиськами³³. Таким чином, принаймні одну тьму слід локалізувати на території від сучасного Дніпропетровська або Запоріжжя вздовж Дніпра до Росі. Це деякою мірою підтверджується повідомленнями Бенедикта Поляка, згідно з якими папське посольство перед ставкою Курумиши зустріло очільника восьми тисяч вояків. Цей керівник вимагав дарів, а потім надав служника, який і супроводив послів до Курумиши³⁴ (вочевидь, Б. Поляк мав на увазі

²⁹ *Миргалеев И. М.* «Черный человек» Мамай. // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань, 2010. – С. 193.

³⁰ Книга Большому Чертежу. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 112.

³¹ Галицько-Волинський літопис... – С. 117, 121-124; *Котляр М. Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. – К., 2010. – С. 251-252; *Почекаев Р.* Батый. Хан, который не был ханом. – М., 2006. – С. 264-266.

³² Из летописей Рукнедина Бейбарса... – С. 112.

³³ Див. характеристику Поросся: *Квітницький М.* Пороська захісна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.). – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 23.

³⁴ *Stolica Apostolska a swiat mongolski w poiowie XIII wieku.* – Poznań, 1993. – S. 224.

темника). Для визначення розтушування другого тумену можна використати оповідь Кирими про втечу сина Мамаю з ордою на правобережжя Дніпра, де зазначено, що їхнім пристанищем стали “Енгел ве Онгул” (тобто Інгул та Інгулець)³⁵. Отже, за оцінкою ординців XIV ст. це був окремих регіон, придатний для кочування. Вочевидь, друга тьма тягнулася вздовж вздовж цих річок і Південного Бугу на північ до Синіх Вод. До третьої тьми могли входити суміжні землі осілого населення та кочовиків північніше від Кодими і Синіх Вод, оскільки населення осілих теренів також служило у війську Золотої Орди. Врешті-решт, вояком саме з числа русів було вбито Ногая³⁶.

Специфікою улусу Курумиши було те, що він займав територію з досить багатими пасовиськами, що давало можливість прогудувати відповідну кількість кочовиків. А також цей улус фактично врізався в доволі потужний осілий регіон, який був населений болохівцями. Останні ж, за літописом давали кочовикам “пшеницю і просо”³⁷. Саме велика частка осілого населення стала причиною того, що на середину XIV ст. улус уже фігурує в європейських джерелах під слов’янським іменем – Прославія³⁸. Причому ця частка зростає настільки, що після вокняжіння на осілих теренах Поділля Коріатовичів 1362 р. їм протистояли вже не місцеві татари, а чамбули з сусідніх областей.

ЧЕРКАС Б. Неизвестная “тьма-тумен” Золотой Орды на территории Украины: улус Курумиши. Стаття реконструює границю улусу Курумиши.

Ключевые слова: улус Курумиши, улус, тьма-тумен, хан.

SHERKAS B. The unknown “darkness” of the Golden Horde in Ukraine: Ulus Kurumishi. The article reconstructs of the border Kurumishi’s Ulus.

Key words: Ulus Kurumishi, Ulus, Tumen, Khan.

References:

Aleman', Agusti. (2003). *Alany v drevnix i srednevekovyx pis'mennyx istochnikax*. Moskva: Menedzher. [in Russian].

Cherkas, B. (2010). Pokhid khana Dzhanibeka na Pravoberezhnu Ukrainu 1352 r. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi, (9-10)*, 13–25. [in Ukrainian]

³⁵ Мургалеєв І. М. Указ. соч. – С. 193.

³⁶ Из летописей Рукнеддина Бейбарса.... – С. 114.

³⁷ Галицько-Волинський літопис... – С. 104.

³⁸ Черкас Б. Вказ. пр. – С. 13-25.

Cherkas, B. (2016). Krylo Muvala i joho kordony. Sproba rekonstruktsii. *Regional'na istoria Ukrainy*, 10, 127-138. [in Ukrainian]

Chkhao Chkhu-cheng. (2009). Kitajskie istochniki po istorii Zolotoj Ordy (na materiale perevoda knigi «Sin' Yuan' shi»). *Zolotoordynskaya civilizaciya. Sbornik statej. Vypusk 2*, pp. 209-214. Kazan': Izdatel'stvo. «Fe'n» AN RT. [in Russian].

Dashkevych, Ya. (1994). Uhors'ka ekspansiia na zolotoordyns'ke Podillia 40-kh – 50-kh rr. XIV st. Dashkevych, Ya., Kapral', M. Skochylas, I. & Fedoruk, Ya. (Eds.) *Ukraina v mynulomu*, (5), 32–65. L'viv: Instytut ukrains'koi arkheohrafii NAN Ukrainy, L'vivs'ke viddillennia. [in Ukrainian].

Halenko, O. (2005). Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. Shabul'do F. (Ed.), Brajchenko O. (Comp.). *Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhenniakh: Zb. Statej*, pp. 129-159. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Halyts'ko-volyns'kyj litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar. (2002). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Il'chenko I. (2009). Hidronimy inshomovnoho pokhodzhennia nadvelykoluz'koho rehionu. *Filolohiia: Zbirnyk prats'*. Kyiv. [in Ukrainian].

Iz «Sbornika letopisej» Rashid-ad-dina. (1941). *Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashhixsya k istorii Zolotoj Ordy. Vol. 2*. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. [in Russian].

Iz letopisej Rukneddina Bejbarsa (1884). *Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashhixsya k istorii Zolotoj Ordy. Vol. I*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Kotliar M.F. (2010). *Narysy voiennoho mystetstva Davn'oi Rusi*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].

Kvitnyts'kyj, M. (2007). Poros'ka zakhisna liniia: etapy formuvannia ta rozvytku (u svitli pysemnykh ta arkheolohichnykh dzherel). Abstracts of Papers: *Mis-tse i znachennia Porossia v istorii Ukrainy (IX–XVII st.)*, pp. 124-143. Korsun'-Shevchenkivs'kyj. [in Ukrainian].

Mirgaleev, I. (2010). «Chernyj chelovek» Mamaj. Trepavlov, V. & M. Mirgaleev I. (Eds.) *Mamaj. Opyt istoriograficheskoi antologii: Sbornik nauchnyx trudov*, pp. 183–197. Kazan': Izdatel'stvo «Fe'n» AN RT.

Pochekaev R. (2006). *Batyj. Khan, kotoryj ne byl khanom*. Moskva – St. Peterburg: AST, Evraziya. [in Russian].

Rubruk Vil'gel'm, Karpini Ioann Plano. Istorija Mongolov. (1911). In *Puteshestvie v vostochnye strany*. St. Peterburg: Tip. A. S. Suvorina. [in Russian].

Rusev, N. (1999). Moldaviya v «temnye veka»: materialy k osmysleniyu kul'turno-istoricheskix processov. *Stratum plus*, (5), 379–407. [in Russian].

Safargaliev, M. (1960). *Raspad Zolotoj Ordy*. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].

Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshhestva: V 148 t. Tom 41. Ch. 1: Pamyatniki diplomaticheskix snoshenij Moskovskogo gosudarstva s aziatskimi narodami: Krymom, Kazan'yu, Nogajcami i Turciej. Chast' 1-aya (gody s 1474 po 1505). [in Russian].

Serbinoj K. N. (Ed.). (1950). *Kniga Bol'shomu Chertezhu*. Moskva-Leningrad. [in Russian].

Stolica Apostolska a swiat mongolski w poiowie XIII wieku. (1993). Poznań. [in Polish].

Trepavlov V. (2010). *Bol'shaya Orda – Taxt e'li*. Tula: Grif i K. [in Russian].

Zolotaya Orda v istochnikakh. (2003). Vol. 1: Arabskie i persidskie sochineniya (Tizengauzena V., Trans.). Moskva: Centr po izucheniyu voennoj i obshhej istorii. [in Russian].

E'renzhen Khara-Davan. (1991). *Chingis-khan kak polkovodets i ego nasledie: Kul'turno-istoricheskij ocherk Mongol'skoj imperii XII–XIV vv*. E'lista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].